

صلى الله عليه وسلم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی (شهید مطهری)
پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی

عنوان:

تصوف در فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری

استاد راهنما:

دکتر علی غفرانی

استاد مشاور:

خانم زهرا نوروزی

نگارنده:

فهیمة حقیقی

پاییز ۱۳۹۰

اظهار نامه

اینجانب فهیمه حقیقی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان نامه «تصوف در فارس در سده های هفتم و هشتم هجری» تحت راهنمایی دکتر علی غفرانی متعهد می شوم:

- تحقیقات در این رساله/پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در رساله/پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد » و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله/پایان نامه تأثیرگذار بوده اند در مقالات مستخرج از رساله/ پایان نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله/پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله/پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

- متن این صفحه نیز باید در ابتدای نسخه های تکثیر شده وجود داشته باشد.

تقدیم بہ:

تقدیم بہ پدرم کہ دستان زحمت کشش در تمام مراحل زندگی یاری کر و خیر خواہم بودہ

تقدیم بہ روح پاک مادرم کہ قلب مہربان و دعائیش، ہموارہ بدرقہ راہم بودہ

تقدیم بہ ہمسر عزیزم کہ یار صبور و تکیہ گاہم بودہ

تشکر و قدردانی

مَنْتَ خدای را عزوجلّ که طاعتش موجب قُربت است و به شکر اندرش مزید نعمت. هر نفسی که فرو می‌رود، ممدّ حیات است و چون برمی‌آید، مُفْرَح ذات. در هر نفسی دو نعمت است و بر هر یک شکری واجب. خدا را شکر می‌گویم که یک بار دیگر به من توفیق داد تا بتوانم خوشه پرباری از درخت زندگی بچینم و با کمک آن زاویه‌های خالی باغ زندگی‌ام را ترمیم نمایم.

بدین وسیله از استاد ارجمند،

جناب آقای دکتر علی غفرانی

که به عنوان استاد راهنما، در مراحل مختلف پژوهش، با بینش علمی خودشان به بنده کمک کردند، تشکر فراوان می‌نمایم و توفیق ایشان را از خداوند مَنَّان خواهانم.

همچنین از استاد ارجمند،

سرکار خانم زهرا نوروزی

که به عنوان استاد مشاور، رهنمودها و توصیه‌های لازم را به بنده نمودند، کمال قدردانی را دارم و موفقیت ایشان را از خداوند متعال خواستارم.

چکیده:

تصوف، یکی از پدیده‌های مهم در منطقه فارس بود که در آستانه سده هفتم هجری و در پی حمله مغول به ایران و تحولات سیاسی و اجتماعی، تغییرات چشمگیری یافت. این پژوهش درصدد بررسی وضعیت تصوف و عوامل رونق آن در ایالت فارس و همچنین نقش سیاسی، اجتماعی، فرهنگی صوفیان و دستاوردهای ادبی ایشان در سده‌های هفتم و هشتم هجری است. البته مباحث تخصصی تصوف، در حد نقل و روایت است و جنبه‌های تاریخی، مورد نظر این پژوهش می‌باشد.

امنیت فارس در دوره اتابکان سلغری، علاقه حاکمان و سلاطین به صوفیان و اهتمام آنان به ایجاد مراکز خانقاهی، وجود طریقت‌های تصوف و ... موجب رونق تصوف در این دوره شد. رواج مذهب تشیع در این دوره نیز چندان نتوانست تصوف سنت‌گرای فارس را تحت تأثیر قرار دهد. بیشتر صوفیان فارس پیرو طریقت سهروردیه بودند. مکتب کبرویه نیز اندک پیروانی در فارس داشت. طریقت عاشقانه روزبهبانیه از این دوره در فارس رواج پیدا کرد. نقش مؤثر تصوف در جامعه و ارتباط دوسویه میان برخی صوفیان فارس با حکومت از یک سو و حضور صوفیان پیرو تصوف سنتی و کناره‌گیری ایشان از دنیا و تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه از طرف دیگر، سبب شد تصوف در فارس جنبه انقلابی پیدا نکند.

کلید واژه: تصوف، فارس، اتابکان، آل‌اینجو، آل‌مظفر، شیخ امین الدین بلیانی، شیخ زین

الدین علی کلاه شیرازی

فهرست مطالب

مقدمه و کلیات

۱	تعریف مسأله و تبیین موضوع
۲	هدف و ضرورت
۲	پرسش‌های پژوهش
۲	فرضیه‌های پژوهش
۳	پیشینه موضوع
۵	مشکلات و محدودیت‌ها
۵	ساختار پژوهش
۶	ارزیابی و نقد منابع
۶	الف) منابع صوفیانه
۸	ب) منابع تاریخی و جغرافیایی
۱۱	ج) منابع ادبی
۱۲	د) پژوهش‌ها و تحقیقات جدید
۱۳	مفاهیم و اصطلاحات
فصل اول: پیشینه (بررسی اوضاع عمومی فارس از صدر اسلام تا حمله مغول)	
۱۹	جغرافیای تاریخی فارس
۲۴	اوضاع دینی فارس در آستانه ورود اسلام
۲۵	مروری بر تاریخ فارس از فتح اسلامی تا سلطه مغول
۳۰	پیشینه تصوف در فارس (تا سده هفتم هجری)

فصل دوم: اوضاع سیاسی، اجتماعی، ... فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری

- ۴۶..... وضعیت سیاسی فارس
- ۵۲..... وضعیت اجتماعی_اقتصادی
- ۶۱..... وضعیت فرهنگی
- ۶۷..... شرایط مذهبی

فصل سوم: جریان‌ها و تجلیات تصوف در فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری

- ۷۱..... وضعیت عمومی صوفیان و تصوف
- ۷۲..... - خوراک
- ۷۷..... - پوشاک
- ۸۰..... - سماع
- ۸۳..... - مراکز تجمع صوفیان
- ۸۵..... - مهم‌ترین مراکز تجمع صوفیان در فارس
- ۸۸..... - حاکمان و ایجاد مراکز تجمع صوفیان
- ۹۱..... ارتباط تصوف و تشیع
- ۹۴..... فتوت و جوانمردی
- ۱۰۰..... گرایش به سلسله‌ها و طریقت‌های مهم تصوف
- ۱۰۱..... - مکتب سهروردیه
- ۱۰۴..... - طریقت کُبرویه
- ۱۰۵..... - روزبهبانیه و تداوم تصوف عاشقانه
- ۱۰۸..... - شیخ اشراق و حکمت اشراقی وی در فارس
- ۱۱۰..... ابتدال در تصوف

فصل چهارم: عملکرد سیاسی، اجتماعی و ... صوفیان فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری

نقش سیاسی - اجتماعی ۱۱۷

نقش اجتماعی - اقتصادی ۱۲۳

نقش فرهنگی ۱۲۵

دست‌آوردهای ادبی صوفیان ۱۳۱

صوفیان و شعر فارسی ۱۳۵

نتیجه‌گیری ۱۴۳

ضمیمه (نمونه مکتوبات مشایخ صوفیه) ۱۴۸

کتابنامه ۱۵۵

مقدمه و کلیات

تعریف مسأله و تبیین موضوع:

ایالت فارس از روزگاران باستان در تحولات سیاسی و فرهنگی ایران، از مناطق مهم بوده است. تصوف نیز یکی از پدیده‌های مهم اجتماعی در فارس بوده که همواره مباحث عرفان و تصوف در این مرکز بررسی و ترویج می‌شده است. تعلق برخی صوفیان پرآوازه سده‌های نخستین اسلامی به مکتب عرفانی فارس دلیل این مدعاست.

این پژوهش بر آن است تا وضعیت تصوف در فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری را که ایران دوره جمود فکری و علمی عصر سلجوقی را پشت سر گذاشته و حملات ویرانگر مغولان را نیز تجربه کرده بود، بررسی کند. محیط اجتماعی ایران در سده‌های هفتم و هشتم هجری که طریقت‌های گوناگون تصوف پیروان و مریدانی یافته بودند، بسیار آشفته بود؛ صوفی‌گری در تمام وجوه و جوانب زندگی مردم رخنه کرده و افراد زیادی را به خود مشغول ساخته بود. حمله مغول به ایران تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی به ویژه در جریان تصوف ایجاد کرد؛ گوناگونی طریقت‌ها، تنوع اندیشه‌ها، رشد ادبیات صوفیانه، نگارش کتاب‌های متعدد در زمینه عرفان و تصوف و شرح‌ها و تفاسیر بر آثار گذشتگان و ... نشان‌دهنده این تحولات است.

در این دوره تصوف به عنوان یک فرقه اجتماعی و دینی در فارس نیز تجلی پیدا کرد. شهر شیراز، مرکز ایالت فارس را به سبب وجود مشایخ، عارفان و صوفیان بسیار «بُرج اولیاء» می‌خواندند. اتابکان خانقاه‌ها، ریاط‌ها و بناهای عام‌المنفعه بسیاری در فارس ساختند. خاندان‌های معروفی همچون «بلیانی» و «بُرْغُشِیّه» که پیرو مکتب سهروردی بودند، در این دوره در فارس می‌زیستند و به تربیت شاگردان و مریدان خود مشغول بودند. مهم‌تر از آن سعدی و حافظ از شاعران معروف این دوره بودند که اشعار آنان سرشار از مفاهیم و اصطلاحات عرفانی و صوفیانه است. از این‌رو سده‌های هفتم و هشتم هجری را می‌توان دوران رونق تصوف در فارس به شمار آورد.

هدف و ضرورت:

هدف پژوهش حاضر، بررسی وضعیت تصوف و عوامل رونق این نحله فکری در منطقه فارس و همچنین عملکرد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی صوفیان فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری است. عدم انجام پژوهشی روشمند درباره تصوف در فارس پس از حمله مغول و اهمیت نقش و جایگاه اجتماعی صوفیان فارس، مطالعه و تحقیق را در این زمینه ضروری می‌سازد. علاقه نگارنده به منطقه فارس، باعث ترغیب بیشتر برای تحقیق در این موضوع شده است.

پرسش‌های پژوهش:

در این پژوهش سعی شده تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود:

- ۱- تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از حمله مغول چه تأثیری بر جریان تصوف در فارس داشت؟
- ۲- عوامل رونق تصوف در سده‌های هفتم و هشتم هجری در فارس چه بود؟
- ۳- چه رابطه‌ای بین تصوف و سیاست در فارس وجود داشت؟

فرضیه‌های پژوهش:

فرضیه اول: به نظر می‌رسد وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوره اتابکان و تحولات آن پس از سلطه مغولان در فارس، بر گسترش تصوف در این ایالت مؤثر بوده است.

فرضیه دوم: به نظر می‌رسد گرایش حاکمان به تصوف، ایجاد مراکز خانقاهی، نفوذ طریقت سهروردیه و تعلیم آن با حضور خاندان‌های بزرگ صوفیه همچون بلیانی و بزغشیه و نیز حضور شاعرانی همچون سعدی و حافظ _ که اشعارشان را با تمسک به عرفان و

اصطلاحات صوفیه می‌سرودند. از جمله عواملی است که بر رونق تصوف در این دوره افزوده است.

فرضیه سوم: به نظر می‌رسد جهت‌گیری خاص صوفی‌گری در فارس، تعلق آن به طبقه اشراف و بزرگان جامعه و گرایش برخی صوفیان بزرگ به تصوف سنتی و مسائل عرفانی، مانع بروز انقلاب و شورش از سوی صوفیان می‌شد.

پیشینه موضوع:

مطالب اندکی درباره جنبه‌هایی از تصوفِ فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری، ضمن کتاب‌های شرح‌حال بزرگان و دانشمندان فارس و یا در قالب تک‌نگاری‌ها وجود دارد، اما در این پژوهش سعی بر آن شده تا مجموعه‌ای کامل‌تر از تصوفِ فارس گردآوری شود. مهم‌ترین کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی که درباره جنبه‌های مختلف تصوفِ فارس بحث کرده و صفحاتی را به صورت کلی یا اجمالی به دوره مورد نظر اختصاص داده‌اند، بدین شرح است:

کتاب‌ها:

- ۱- تاریخ خانقاه در ایران / محسن کیانی: این کتاب به بررسی تاریخ خانقاه‌ها، رباط‌ها و مراکز مورد استفاده صوفیان در سرزمین‌های اسلامی مانند مکه، مصر، شام، ایران و ... پرداخته و به صورت مختصر به دو مسلک مُرشدیه (کازرونیه) و روزبهانیه و نیز آیین جوانمردی در فارس اشاره کرده و برخی خانقاه‌های این ناحیه را نام برده است.
- ۲- جستجو در تصوف ایران / عبدالحسین زرین‌کوب: نویسنده در این کتاب به بررسی تصوف در ایران و مکتب‌های آن پرداخته و در ضمن این مطالب به چند تن از عارفان و صوفیان بزرگ فارس نیز اشاره کرده است.

۳- دانشمندان و سخن‌سرایان فارس / محمدحسین رکن‌زاده آدمیت: این کتاب چهار جلدی دربردارنده شرح‌حال صوفیان، دانشمندان، نویسندگان، شاعران، روزنامه‌نگاران، روحانیون، محققان و فلاسفه فارس بزرگ شامل فارس امروزی، بوشهر، هرمزگان و بهبهان است.

۴- شیراز در روزگار حافظ / جان لیمرت / ترجمه همایون صنعتی‌زاده: نویسنده در این کتاب تاریخ سیاسی شیراز را از ابتدا تا پایان سده هشتم هجری بررسی کرده و سپس به اوضاع اجتماعی و فرهنگی این شهر در سده هشتم هجری پرداخته است. در ضمن آن مطالب مختصری درباره وضعیت تصوف شیراز در سده هشتم هجری آورده است.

مقالات:

۱- «خاندان بلیانی»، محمدجواد شمس، نشریه معارف، شماره ۲، ۱۳۷۶: نویسنده در این مقاله به بیان شرح‌حال عارفان خاندان بلیانی، تا سده یازدهم هجری پرداخته است.

۲- «عارفان سهروردیه بزغشیه فارس»، محمدجواد شمس، نشریه معارف، شماره ۳، ۱۳۷۹: نویسنده در این مقاله به بیان شرح‌حال سه تن از عارفان خاندان بزغشیه پرداخته است.

پایان‌نامه‌ها:

۱- «سیاست فرهنگی اتابکان سلغری در دوره مغول» / نفیسه زمانی‌فر، پژوهشکده تاریخ، ۱۳۸۴: نگارنده این پژوهش، ضمن بیان سیاست فرهنگی سلغریان، عارفان و مشایخ و خانقاه‌های فارس را نیز به صورت مختصر معرفی کرده است.

۲- «عارفان سهروردیه فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری به ضمیمه رساله عینیه الوجود» / محمدجواد شمس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۷۵: نگارنده این پژوهش، پس از شرح احوال چند تن از بزرگان تصوف پیش از سده هفتم هجری در فارس، به بیان شرح‌حال عارفان سهروردیه بزغشیه و بلیانی در این منطقه پرداخته است.

در این پژوهش‌ها، شرح حال صوفیان مورد توجه قرار گرفته، درحالی که پژوهش حاضر سعی دارد تا وضعیت تصوف و جریان‌های صوفیه در فارس و عملکردهای مختلف صوفیان را نیز بررسی کند.

مشکلات و محدودیت‌های پژوهش:

مشکلات و محدودیت‌هایی در انجام هر پژوهش وجود دارد. یکی از دشواری‌های پژوهش حاضر، کم‌شماربودن منابع تذکره‌های احوال اولیای فارس در این دوره است. آمیختگی منابع موجود به اغراق و کرامت‌سازی برای مشایخ صوفیه، دست‌یابی به واقعیت را دشوار می‌ساخت. بیشتر منابع تاریخی دوره مغول نیز به بررسی تاریخ سیاسی ایلیخانان و منطقه آذربایجان پرداخته‌اند. به طوری که منبع خاصی در مورد آل اینجو وجود ندارد. سایر منابع تاریخی اشاره چندانی به وضعیت تصوف در فارس ندارند. تنها برخی اشارات جزئی در منابع تکرار شده است که این مسأله نگارنده را با کمبود مطلب و منابع تخصصی مواجه کرد. همچنین قابل ذکر است که مباحث تخصصی تصوف در حد نقل و روایت است و نگارنده در این حوزه صاحب نظر نیست و جنبه‌های تاریخی مورد نظر این پژوهش می‌باشد.

ساختار پژوهش:

این پژوهش از یک مقدمه و چهار فصل تشکیل شده است. در فصل اول _با عنوان پیشینه_ جغرافیای تاریخی، تاریخ سیاسی، ادیان و پیشینه تصوف در فارس مورد بررسی قرار گرفته است. بخش جغرافیایی به منظور اطلاع از محدوده فارس و نیز آشنایی با نام برخی شهرهای مورد توجه صوفیان و مذکور در پایان‌نامه، آورده شده است. بخش دیگر این فصل، معرفی برخی ادیان با این هدف است که آیا تأثیری در سیر تصوفِ فارس داشته‌اند یا خیر؟ همچنین پس از مرور مختصر تحولات سیاسی، آغاز گرایش به تصوف و

عوامل مؤثر بر رونق آن در فارس بررسی شده و برخی صوفیان بزرگ و تأثیرگذار در تحولات تصوف این منطقه تا سده هفتم هجری معرفی شده‌اند.

در فصل دوم، هدف از اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی فارس و تحولات آن، بررسی زمینه‌هایی بوده که باعث رونق تصوف در فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری شد.

فصل سوم به بررسی وضعیت عمومی صوفیان و تصوف اعم از خوراک و پوشاک، سماع، وضعیت خانقاه‌ها، حمایت حاکمان از صوفیان و اقدامات ایشان در بنای خانقاه و رباط و مراکز خانقاهی مهم فارس در سده هفتم و هشتم هجری اختصاص داده شده است. در ادامه این فصل به ارتباط تشیع و تصوف، فتوت و جوانمردی و طریقت‌های مختلف تصوف مانند سهروردیه، کبرویه و همچنین طریقه عاشقانه روزبهانیه و مکتب شیخ اشراق که کم و بیش در فارس رونق داشته‌اند و در پایان نیز راه‌یافتن ابتدال در تصوف پرداخته شده است.

در فصل چهارم نقش سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دستاوردهای ادبی (نثر و نظم) صوفیان فارس مورد بررسی قرار گرفته و سعی شده به موارد روشن و دور از اغراق اشاره شود.

ارزیابی و نقد منابع:

منابع مورد استفاده این پژوهش را بدین ترتیب می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف) منابع صوفیانه:

این منابع شامل تذکره احوال اولیاء و مشایخ، سیرت‌نامه‌ها، مزارات، آثار تعلیمی صوفیان و عارفان هر دوره و شرح آن‌ها، نامه‌ها و مکاتبات میان صوفیان و بزرگان می‌باشد. هرکدام از این منابع به گونه‌ای محقق را در رسیدن به حقیقت مسأله و آگاهی از وضعیت صوفیان یاری می‌کند. بسیاری از آن‌ها توسط صوفیان نگاشته شده و بنابراین منابع دست

اول محسوب می‌شوند. در کنار این حُسن، نقص آشکار این منابع آمیختگی آن‌ها به اغراق و در اغلب موارد تسامح و نادیده‌گرفتن معایب اجتماعی و اخلاقی صاحبان طریقت است که چهره واقعی تصوف و جلوه‌های اجتماعی و نقش فرهنگی و سیاسی آن را می‌پوشاند. مهم‌ترین منبع آگاهی ما از وضعیت تصوف و زندگی صوفیان فارس کتاب *شَدَّ الْإِزَارِ فِي حَطِّ الْأَوْزَارِ عَنْ زُؤَارِ الْمِزَارِ* تألیف معین‌الدین جنید شیرازی (د. ۸۰۰ق) است. جنید شیرازی یکی از صوفیان مشهور شیراز بود و اثر خود را در سال ۷۹۱ق در شرح حال رجال به ویژه صوفیان و تعیین محل قبر آنان نگاشت و از این لحاظ برای این پژوهش بسیار سودمند است.

منبع دیگر، ترجمه کتاب مذکور با عنوان *تذکره هزارمزار* اثر عیسی بن جنید شیرازی است که علاوه بر ترجمه مطالب کتاب، در پایان بسیاری از شرح‌حال‌ها، مطالب و مشاهداتی افزود که بسیار ارزشمند است.

منبع دیگر کتاب *شیرازنامه* اثر معین‌الدین احمد بن ابی‌الخیر زرکوب شیرازی است. نویسنده این اثر را در سال ۷۴۵ق نگاشت و مطالب آن را در دو بخش تاریخی و رجال تنظیم کرد. در این پژوهش، بخش دوم کتاب به عنوان منبع صوفیانه مورد استفاده قرار گرفته که دربردارنده زندگینامه مشایخ و علمای فارس در هفت طبقه است.

اثر مهم دیگر که اطلاعات بسیار مفیدی را درباره این پژوهش به دست می‌دهد، کتاب *مفتاح الهدایه و مصباح الکفایه* یا *سیرتنامه شیخ امین‌الدین بلیانی* (د. ۷۴۵ق) تألیف محمود بن عثمان است. شیخ امین‌الدین از عارفان و صوفیان معروف سده هشتم هجری در فارس بود و این کتاب شامل زندگینامه وی اثری سودمند برای تاریخ اجتماعی و همچنین نمونه بسیار مهمی از تصوف سنتی فارس در دوره مورد نظر است.

کتاب دیگر، *تحفه اهل‌العرفان فی ذکر سید الأقطاب روزبهان*، شرح احوال شیخ روزبهان بقلی نوشته شیخ شرف‌الدین ابراهیم (د. ۷۰۰ق) است. وی کتاب را سال‌ها پس از

وفات شیخ به سفارش اولیای فارس، برای آگاهی از طریقت وی نگاشت. مطالب این کتاب برای آگاهی از وضعیت تصوف فارس در این دوره مفید است.

منبع بسیار مهم دیگر مکاتبات شیخ زین‌الدین علی کلاه شیرازی (د. ۷۸۲ق) با مریدان و معاصرانش است که به صورت نسخه خطی در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. نامه‌ها اغلب با عنوان «من الفقیر إلى الله علی بن محمد کلاه» میان وی و سلاطین و امیران رد و بدل شده و شامل مطالب تاریخی مهمی است. از این نامه‌ها چنین برداشت می‌شود که وی شخصی صاحب‌مقام و بانفوذ بوده است. این نسخه خطی، توسط آقای محسن ناجی نصرآبادی در حال تصحیح است. صفحاتی از این نسخه به صورت دست‌نوشته‌های آقای ناجی در دسترس نگارنده قرار گرفت که حاوی مطالب مفیدی بودند و سعی شد در حد امکان از مطالب آن در این پژوهش استفاده شود.

ب) منابع تاریخی و جغرافیایی:

تاریخ عمومی: تاریخ‌های عمومی فارسی به ویژه آن‌هایی که پس از دوره مغول نوشته شده، از دقت کمی برخوردارند و با نثر متکلف نگاشته شده‌اند. برخی از تاریخ‌های عمومی، علاوه بر اینکه برای بررسی مسائل سیاسی و اجتماعی سده‌های هفتم و هشتم هجری سودمندند، به سبب برخی اشارات به وضعیت صوفیان فارس در این دوره، قابل توجه هستند.

تاریخ گزیده اثر حمدالله بن ابی‌بکر مستوفی قزوینی: این کتاب خلاصه‌ای از تاریخ عمومی عالم از آغاز آفرینش تا سال ۷۳۰ق است. تاریخ گزیده مشتمل بر یک مقدمه و یک باب می‌باشد که مستوفی آن را به نام خواجه غیاث‌الدین محمد وزیر نگاشت. در کنار شرح وضعیت سیاسی و اجتماعی، اشارات وی به برخی خانقاه‌ها و اوقاف متعلق به این مراکز سودمند است.

کتاب دیگر حمدالله مستوفی، *ظفرنامه* نیز تاریخ عمومی منظوم با اهمیتی است که از زندگانی پیامبر اسلام (ص) شروع و به زمان سراینده (۷۳۲ ق) ختم می‌شود. نگارنده در بیان وقایع تاریخی به ویژه قسمت تاریخ مغول دقت بسیاری داشته، از این رو از منابع بسیار مهم این عصر محسوب می‌شود.

حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر اثر غیاث‌الدین بن همادالدین خواندمیر: تاریخ عمومی به زبان فارسی مشتمل بر حوادث عالم از ابتدای تاریخ بشر که در فاصله سال‌های ۹۲۷ تا ۹۳۰ ق نگاشته شده و نویسنده به شیوه روضه‌الصفاء نظر داشته است. *حبیب‌السیر* به نام خواجه حبیب‌الله ساوجی وزیر خراسان تألیف شد و عنوان *حبیب‌السیر* به همین سبب است. این کتاب دربردارنده اخبار ملوک و انبیاء و پیامبر اسلام و خلفاء و سلاطین تا آغاز روزگار صفویان است. در ضمن گزارش‌های سیاسی اشاراتی نیز مرتبط با وضعیت تصوف فارس دربردارد.

مجمع‌التواریخ و بخش چاپ شده آن یعنی *زیده‌التواریخ* اثر خواجه شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله بن عبدالرشید خوافی معروف به *حافظ ابرو*: این کتاب در سال ۸۲۸ ق، به نام شاهرخ میرزا و بایسنقر تیموری نگاشته شده و اشارات قابل توجهی راجع به موضوع پژوهش به ویژه درباره ارتباط تشیع و تصوف دربردارد.

تاریخ‌های دودمانی و سلسله‌ای: برخی منابع، به شرح دوره خاصی از حکومت ایلخانان و یا تاریخ ایران در سده‌های هفتم و هشتم هجری پرداخته‌اند. این کتاب‌ها دارای اطلاعات مفیدی هستند. در عین حال از آن‌جا که به تشویق و حمایت سلاطین و بزرگان دولت نگاشته شده‌اند، قطعاً از اغراق و تملق خالی نیستند.

تاریخ وصاف در تاریخ سلاطین مغول اثر فضل‌الله شیرازی معروف به *وصاف‌الحضرة* (۶۶۳-۷۲۳ ق) است. نویسنده کتاب خود را در سال ۶۹۹ ق آغاز کرد و بخشی از آن را در سال ۷۱۲ ق در سلطانیه به سلطان اولجایتو تقدیم کرد. این کتاب در یک مقدمه و پنج جلد تنظیم شده و شامل شرح رویدادهای حکومت ایلخانان، از مرگ *مُنکوقاآن* (۶۵۶ ق) تا اواسط

سلطنت ابوسعید بهادرخان یعنی سال ۷۲۳ق است. اهمیت فراوان کتاب در این است که نویسنده آن شغل دیوانی داشته و بسیاری از وقایع را دیده یا از بزرگان دربار ایلخانان شنیده است. ویژگی بارز آن نیز، رعایت انصاف و بیان حقیقت در رخداد‌های تاریخی است. این کتاب از نظر بیان اوضاع فارس به ویژه شیراز در دوره اتابکان سلغری و دوره مؤلف و نیز دیدگاه وی درباره زندگی مردم فرودست و همچنین برخی گزارش‌ها از وضعیت تصوف فارس بسیار سودمند است. نام دیگر کتاب *تجزیه الامصار و تجزیه الأعصار است* و به گفته نویسنده دنباله تاریخ جهانگشای جوینی است.

ذیل جامع‌التواریخ اثر شهاب‌الدین حافظ ابرو: همانطور که از نام کتاب پیداست، دنباله جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که نویسنده آن در زمان سلطان اولجایتو و به دستور وی، اخبار اقوام دیگر مانند مردم هند و چین را در کتاب خود آورده است. حافظ ابرو وقایع را از سال ۷۰۳ تا ۷۸۱ق آورده که برای بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی مفید است.

مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین اثر کمال‌الدین عبدالرزاق سمرقندی: این کتاب شامل حوادث سیاسی و اجتماعی در فاصله زمانی سلطنت دو ابوسعید، یکی ابوسعید ایلخان و دیگری ابوسعید تیموری می‌باشد و عنوان کتاب به مناسبت نام آنان است. این کتاب برای بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی و فرهنگی این دوره فارس سودمند است.

تاریخ آل مظفر اثر محمود کتبی: این کتاب در واقع خلاصه و بازنویسی شده کتاب *مواهب‌الاهی* اثر معلم یزدی است. مواهب‌الاهی حوادث خاندان مظفری را تا سال ۷۶۷ق دربردارد و کتبی در سال ۸۲۳ق کتاب وی را خلاصه کرد و همچنین حوادث این خاندان را تا پایان روزگار ایشان به آن افزود. این کتاب منبع بسیار مهم برای این دوره است که اطلاعات ارزشمندی را درباره حاکمان مظفری و اقدامات ایشان در منطقه فارس در اختیار قرار می‌دهد.